

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ

ՏԱՐԵԳԻՐԹ

ԵՐԵՎԱՆ - 2010

Վանիկ Վիրաբյան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԵՏԱԽՈՒՋԱԿԱՆ ԽՄԲԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
Կ.ՊՈԼՍՈՒՄ ՏԻԳՐԱՆ ԴԵՎՈՅԱՆՑԻ ԳԼԽԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ
1919 Թ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ - 1920 Թ. ՍԿԶԲԻՆ

Հայաստանի Հանրապետության հետախուզական ծառայությունն իր առաջին քայլերը կատարել է 1918 թ. կեսերին. օգոստոսի 13-ին Նախարարների խորհրդի նիստի որոշմամբ կատարվում է շուրջ 40 հազար ռուբլի դրամական հատկացում հետախուզական և հակահետախուզական գործի կազմակերպման համար¹: Ծառայության կայացման գործում կարևոր էր ՀՀ զինվորական նախարարի 1919 թ. ապրիլի 14-ի հրամանագիրը, որով հիմնականում ավարտվեցին հետախուզական ծառայության ձևավորման կազմակերպչական գործընթացները և ստեղծվեց Գլխավոր շտաբի հետախուզական ու հակահետախուզական բաժան-

մունքը¹, որը, ինչպես նկատել է Տ.Դեվոյանցը, դառնալով «ամեն մեկ պետության աչքերն եւ ականջները», «խաղաղ ժամանակ պատրաստում է պատերազմի համար. ուսումնասիրում է ամենապզտիկ մանրամասնութեամբ տուեալ պետութեան ջղային բոլոր գծերը, որպէսզի ապագայ պատերազմի պարագային դիրացնի իր պետութեան ռազմագիտական ծրագիրների գործադրումը»²: Այն դարձավ քիչ թե շատ ավարտուն կառույց, որի անմիջական խնդիրների մեջ մտավ հակառակորդի և տեղանքի մասին փաստերի հավաքումը, այդ տվյալների մշակումը և դրանց մասին ժամանակին տեղեկատվության հաղորդումը, բրիգադների շտաբների կողմից հետախուզական աշխատանքի ղեկավարումը, հետախուզության համար տրամադրվող գումարների հաշվառումը, լրտեսության դեմ պայքարի կազմակերպումը³: Հետախուզական ծառայության աշխատանքների արդյունավետության բարձրացման նպատակով Նախարարների խորհրդի 1919 թ. սեպտեմբերի 1-ի նիստի որոշմամբ 535 հազար ռուբլի է հատկացվում հետախուզության կարիքների համար, 1920 թ. հուլիսի 12-ի նիստի որոշմամբ էլ՝ ավելի քան 1,3 միլիոն ռուբլի⁴: Հետախուզության և հակահետախուզության ծառայությունների գործունեության բնագավառում այդ տարիներին որոշակի ներդրում ունեցան գնդապետներ Մ. Ջինկևիչը, Ա. Շնեուրը, պորուչիկ Յովհան Խան-Կոտուրսկին (Ա. Ն. Յովհաննեսովը), կապիտաններ Տ. Դեվոյանցը, Վ. Մուրադյանը, պոդպորուչիկներ Մ. Ն. Դոդոխյանը, Լ. Գ. Բաշինջադյանը, Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից զինվորական վարչության ղեկավար, այնուհետև ռազմական կցորդ գեներալ-մայոր Յ.Քիշմիշյանը (Քիշմիշ), ԱՄՆ-ում Հայաստանի Հանրապետության ռազմական միսիայի ղեկավար, Անգլիայում հանրապետության դեսպան գեներալ Հակոբ Բագրատունին և ուրիշներ⁵:

¹ Հարկ է նշել, որ զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի պետը նրա ստեղծման առաջին իսկ օրից եղել է գնդապետ Ա. Շնեուրը, 1919 թ. սեպտեմբերից մինչև 1920 թ. ապրիլը՝ կապիտան Վ. Գ. Մուրադյանը, ապրիլից մինչև հունիսի վերջը՝ կապիտան Տ. Դեվոյանցը, հուլիսից մինչև Առաջին Հանրապետության անկումը ընկած ժամանակահատվածը՝ պոդպորուչիկ Մ. Ն. Դոդոխյանը, իսկ հակահետախուզության գործերը վարել է պորուչիկ Հ.Խան-Կոտուրսկին (տես ՉԱԱ, ֆ. 4.- 91, ց. 3, գ. 3594, ք. 2-20, ֆ. Պ- 199, ց. 1, գ. 29, ք. 215, ֆ. Պ- 200, ց. 1, գ. 92, ք. 206, ֆ. Պ- 204, ց. 1, գ. 40, ք. 23, գ. 104, ք. 61, գ. 131, ք. 24):

² Տիգրան Դեոյեանց, Ձիմուորական հետախուզութիւն եւ հակահետախուզութիւն, «Հայրենիք», Բոստոն, 1943, № 3 (236), մայիս-յունիս, էջ 91:

³ Տես ՉԱԱ, ֆ. Պ- 204, ց. 1, գ. 132, ք. 54- 55:

⁴ Տես ՉԱԱ, ֆ. Պ- 199, ց. 1, գ. 100, ք. 194, գ. 229, ք. 1, գ. 146, ք. 159, 172:

⁵ Տես ՉԱԱ, ֆ. Պ- 199, ց. 1, գ. 29, ք. 215, ֆ. Պ- 204, ց. 1, գ. 40, ք. 23, ֆ. Պ- 276, ց. 1, գ. 116, ք. 69-71, գ. 300, ք. 20-21, ֆ. 4- 91, ց. 1, գ. 3594, ք. 2- 20, «ՎԵՄ», Փարիզ, 1938,

¹ Տես Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. Պ- 201, ց. 1, գ. 484, ք. 9, ֆ. Պ- 202, ց. 1, գ. 13, ք. 12, ֆ. Պ- 204, ց. 1, գ. 216, ք. 1:

1919-1920 թթ. գոյություն ունեցող բարդ իրադրությունում էլ հայկական հետախուզական ծառայությունը փորձում էր ոչ միայն սեփական ուժերի վրա կանգնել, այլև հնարավորինս արդյունավետ հակազդել թուրքական մեքենայությունների և Ռուսաստանի նկատմամբ, որի կուսակցական-քաղաքական առաջնորդների պատկերացումները և ընդհանուր մարտավարությունը գտնվում էին Սևրյան ոգորումների շրջանակներում, և հայ հետախույզների հայթայթած տեղեկատվությունը հաշվի էր առնվում այն չափով, որքան նրանք պատկերացնում և նպատակահարմար էին գտնում: Այդուհանդերձ, 1919 թ. վերջին և 1920 թ. սկզբին (կամ առաջին կեսում) այդ հետախուզությունը բավականաչափ գործում աշխատում էր՝ տեղեկատվություն հավաքելով Թուրքիայի, Ադրբեջանի, Վրաստանի, բուլղարիայի և այլ երկրների մասին և, որոշակի պատկերացում կազմելով վերջիններիս գործերի թվաքանակի, տեղաբաշխման, զինվածության և այլնի մասին, ինչպես նաև վերջիններիս դեմ ձեռնարկելով որոշ հակամիջոցներ: ԳՂ գործերի հրամանատարի շտաբի 1920 թ. պաշտոնական հաղորդագրության մեջ շատ կարևոր եզրակացություն է արվում արդեն կայացած հայկական հետախուզական ծառայության գործունեության մասին. «Անցյալ տարվա դեկտեմբերի վերջերից սկսած (1919 թ.- Վ. Վ.) մենք ունեցել ենք մշտական գործակալական կապ Թուրքիայի և Ադրբեջանի բոլոր քաղաքների հետ, սիստեմատիկ կերպով ստանալով ամենաստույգ ինֆորմացիա Արևելյան Անատոլիայի ազգայնական շարժման մասին, որի գլուխ կանգնած է Մուստաֆա Քեմալ փաշան, որն իրեն նպատակ է դրել միանալով բուլղարիայի և թրքական Ադրբեջանի հետ՝ ոչնչացնելու համար ատելի հայ ժողովուրդը, որը խանգարում է իրենց ձգտումները իրականացնելուն, այն է՝ միացնել թուրքական ցեղերը, որոնք զինվելով և կազմակերպվելով, պետք է սկսեն պայքար Անտանտի լուծող թոթափելու համար: Այն ժամանակ, երբ Մ. Քեմալ փաշան կազմակերպում է ամբողջ կորպուսներ, որոնք իբր թե չեն հպատակվում Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական իշխանությանը և մի կողմից այդ գործերը կենտրոնացնում է հայկական սահմանի վրա, իսկ մյուս կողմից պատրաստվում է հարձակման ֆրանսիացիների և անգլիացիների վրա, այդ ժամանակ խալիլ և Նուրի փաշաները բազմաթիվ թուրքական գործակալ սպանե-

րով գործում են Ադրբեջանում և Դաղստանում, որտեղ նրանք պատրաստում են զինված ուժ Թուրքիայի հետ միանալու և աշխատում են միաժամանակ նեղ օդակով շրջապատել Հայաստանը՝ մուսուլմանների ապստամբություններ յարուցանելով Նախիջևանում, Ջանգեզուրում, Վեդի-Բասարում և Ղարսի շրջանում (Աղբաբա)»¹:

ԳՂ արտաքին գործերի նախարարին ուղղված 1919 թ. մայիսի 24-ի գաղտնի գրությամբ (№ 0084) Գլխավոր շտաբի պետի և Հետախուզական բաժնի պետի պաշտոնակատարներ Ալ. Շնեուրը և Գ. Խան-Կոտուրսկին հայտնում էին, որ Գլխավոր շտաբի կողմից շտապ էրգրում, Մուշ, Վան և Թուրքահայաստանի մյուս քաղաքներն է գործուղվել շտաբ-կապիտան Դեվոյանցը (Զինվորական գերատեսչության գծով 1919 թ. հուլիսի 18-ի հրամանով, որն ստորագրել էին կառավարության նախագահ Ալ. Խատիսյանը և զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Արարատյանը, «զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի բաժնի պետի օգնական շտաբ-կապիտան Տիգրան Դեվոյանցը ստանում է կապիտանի կոչում»)՝² Գրության մեջ ասվում էր, որ միաժամանակ նրա կողմից կարող են կատարվել արտաքին գործերի նախարարության կողմից առաջադրված խնդիրները, եթե այդպիսիք նրան առաջիկայում կհանձնարարվեն, խնդրելով այդ մասին շտապ հաղորդել Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքը³: Ուղևորության վերջնական նպատակը Կ. Պոլիս հասնելն էր, և այնտեղ հետախուզական գործը կազմակերպելը՝ հայթայթելով Հայաստանի համար անհրաժեշտ տեղեկատվություն: Իր «Կեանքիս դրուագներից» հուշագրությունում Տ. Դեվոյանցը պատմում է այդ մասին, բերում որոշ մանրամասներ, որոնք, անշուշտ, միանշանակ չի կարելի ընդունել՝ անհրաժեշտ քննադատական մոտեցում ցուցաբերելով դրանց նկատմամբ: Դրանք չափազանց հետաքրքիր են և հնարավորություն են տալիս ամբողջականացնել շատ պատմաքաղաքական դրվագներ: Տ. Դեվոյանցը մասնավորապես գրում է. «Ես գնդապետ Շնեուրի (հարկ է ասել, որ «Շնեուրը» Սարդարապատյան ճակատամարտաշարքից հանրահայտ Ալեքսանդր Շնեուրի աղավաղված ազգանունն է - Վ. Վ.) հետ պետք է ուղևորուեի Պոլիս եւ Կիլիկիա որոշ զինուորական միսիայով: Վերջը Շնեուրը պետք է վերադառնար Հայաստան, իսկ ես պետք է մնայի Պոլիս՝ հետախուզական գործը կազմակերպելու համար: Գնդ. Շնեուրը վերադարձաւ Երեւան, իսկ ես մնացի Պոլիս: Կարճ ժամանակուայ մէջ կապ հաստատեցի

Յունվար-մայիս, թիվ 2, էջ 49, R. G. Hovannisian, The Republic of Armenia, vol. II, From Versailles to London, 1919-1920, Berkeley. Los Angeles. Univ. of California Press, 1982, p. 68, 158, 160-162, 177, 195, 489. Ա. Սարգսյան, Հետախուզություն և հակահետախուզություն. հայկական հետք (կենսագրական ակնարկներ հետախույզների և հակահետախույզների մասին), Երևան, 2005, էջ 194-195, Գ. Ավետիսյան, Գեներալ Հակոբ Բագրատունի «Պատմաբանասիրական հանդես», 1997, № 1, էջ 41-56:

¹ «Յառաջ», Երևան, 9 մայիսի, 1920, № 95:

² ՏԵՍ ԴԱԱ, Ֆ. Դ- 204, g. 1, q. 132, p. 392, 394:

³ Նույն տեղում, Ֆ. Դ- 200, g. 1, q. 155, p. 10:

Դաշնակից պետութեանց ինդելիքեն սերվիսների հետ: Հայաստանի կողմից թե՛ ապրելու եւ թե՛ հետախուզական գործը վարելու համար անսական ինձ տալիս էին ընդամենը 20 լիրա¹: Յուսահատուած՝ առաջին շաբաթն իսկ ուզում էի հեռագրել Հայաստան, որ ինձ յետ կանչեն: Բայց այդ միջոցին ինձ այցելեց Դաշնակիցների հետախուզական բաժանմունքի մի ներկայացուցիչը ու առաջարկեց իրենց հաշուին կազմակերպել ամբողջ Արեւելքի հետախուզական գործը: Համաձայնուեցի մի պայմանով, որ իմ բոլոր ստացած տեղեկութիւնները ուղարկեմ նաեւ Հայաստան: Համաձայնուեցին»²: Կ. Պոլսում Ս. Դեվոյանցը համագործակցելով մի շարք հետախույզների, և մասնավորապես հետագայում Բոստոնում հրատարակվող «Հայրենիք» ամսագրի աշխատակից Հայկազ Ղազարյանի հետ, որն այդ ժամանակ անգլիական զինվորական ծառայության մեջ էր գտնվում, սկսում են միասին հայթայթել և զանազան եղանակներով Հայաստան ուղարկել արժեքավոր տեղեկատվություն թուրքիայում տեղի ունեցող իրադարձությունների, տարածաշրջանային այլևայլ քաղաքական փոփոխությունների ու շրջադարձերի մասին. «Տեղեկատվության տեսակետով շատ արժեքավոր էին Ե.Թ.-ի ամեն օր ինձ տուած լուրերը: Ամէն օր նա տալիս էր ինձ պատճենները թուրքիոյ բոլոր նախարարութիւնների գաղտնի նամակների, հրահանգների, հեռագիրների, ստացուած ու ուղարկուած: Այդ միջոցին սկսուել էր Միլլի շարժումը, եւ Պոլսոյ Կեդրոնական կառավարութիւնը այքապակալու էր խաղում Դաշնակիցների հետ, հակառակ այն բանին, որ նա էլ ուժ էր տալիս գաղտնի կերպով այդ շարժումին»³: Սակայն ամեն ինչ հարթ չէր ընթանում, երբեմն էլ առաջանում էին քաշքշուկներ ու նույնիսկ ընդհարման հասցնող լարված իրավիճակներ, առավել ևս երբ դա տեղի էր ունենում բուն հետախուզական աշխատանքներն իրականացնող խմբի ներսում, որի ղեկավարներից մեկը Կ. Պոլսում Ս. Դեվոյանցն էր՝ իր 2 օգնականներով, թարգմանչով՝ անգլերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն լեզուների իմացությամբ⁴: Ս. Դեվոյանցի մի հաղորդագրու-

¹ Այս տվյալը չի հաստատվում իր իսկ Ս. Դեվոյանցի վկայությամբ, քանզի գեներալ Գ. Ղորղանյանին ուղարկված 1919 թ. սեպտեմբերի 29-ի զեկուցագրում (N26) այլ փաստի ենք հանդիպում. Դեվոյանցը այնտեղ գրում է, որ ինքը օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսների համար գնդապետ Շնեուրից աշխատանքների կատարման և բնակվելու համար ստացել է 60.000 ռուբլի կովկասյան բոներով, որը կազմում էր 450 թուրքական թրթյա լիրա, այսինքն՝ ամիսը 225 լիրա (Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), թիվ 17/ 17, պահ. 12, դ. 3):

² Տիգրան Դեյնեանց, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք», Բոստոն, 1945, № 1 (246), յուն.-փետր., էջ 60-61:

³ Նույն տեղում:

⁴ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), թիվ 17/ 17, պահ. 12, դ. 3:

թյունից ակնհայտ է դառնում, որ տարածայնություններ կային Կ.Պոլսում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ֆերնանդ Թախթաջյանի հետ, որն այդ հետախուզական ամփոփագրերն ուղարկում էր Երևան: Դա հետևանք էր ըստ Ս.Դեվոյանցի այն բանի, որ Երևան ուղարկած իր տեղեկատվությունն ավելի արժեքավոր էր, քան այն, ինչ ներկայացնում էր ՀՀ ղեկավար ռազմաքաղաքական մարմիններին Ֆ. Թախթաջյանը, ինչն էլ հանգեցնում էր նախանձոտ, կասկածամիտ վերաբերմունքի միմյանց փոխհարաբերություններում, որն էլ, անկասկած, վնասում էր հետախուզական գործին: Ֆ. Թախթաջյանը բազմիցս դիմել էր Երևան՝ Ս. Դեվոյանցին Կ. Պոլսից ետ կանչելու պահանջագրով¹: Դա արդեն բացասական երևույթ էր հետախուզական գործում, քանզի ավելորդ քաշքշուկները անդամալուծում էին հետախուզության աշխատանքները:

Ս. Դեվոյանցը մեծ կարևորություն էր տալիս տեղեկատվության օգտագործման ճիշտ կազմակերպմանը՝ ամեն ջանք գործադրելով, որ այն լինի նպատակային ու բովանդակությամբ հարուստ. «Կարելու լուրերի առաջումը միայն այն ժամանակ արժեք կունենայ, երբ այդ լուրերը լաւ կը դասաւորուին եւ օգտակար կը դարձին նրանց, որոնք կազմում են պետութեան աչքերն ու ականջները»²: Այս առումով հետաքրքրություն են ներկայացնում Կ.Պոլսից Փարիզ՝ գեներալ Ղորղանյանին ուղարկված մի շարք տեղեկատվական ծրարներ, որոնցում կարևոր փաստեր են բերվում թուրքական գործերի տեղաշարժերի, նրանց ձեռնարկումների և նախապատրաստությունների մասին, որոնք ընդգծված հակահայկական միտվածություն ունեին, և կարող էին օգտակար լինել ռազմաքաղաքական ղեկավար շրջանների համար: Գ. Ղորղանյանին ուղղված 1919 թ. օգոստոսի 18-ի զեկուցագրում Ս.Դեվոյանցը փաստեր էր բերում Վանի շրջանում 11-րդ դիվիզիայի գործունեության (4 մարտկոցների հետ միասին), ինչպես նաև 2-3 զինամթերքի պահեստների կազմակերպման, Դիլմանի և Ուրմիայի շրջանում քուրդ Սնկոյի և Իսմայիլ-աղայի մասին (1500 զինված քուրդ և այլն)³: 1919 թ. օգոստոսի 19-ին գեներալ Ղորղանյանին ուղղված զեկուցագրում նշելով այն մասին, որ Բրուսում (Պրուս - մասնագիտական գրականության մեջ այս պատմական տեղանվան առավել կիրառական տարբերակը «Բուրսա» անվանումն է- Վ. Վ.) իշխանությունը աստիճանաբար հանձ-

¹ Տիգրան Դեյնեանց, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք», Բոստոն, 1945, № 1 (246), Յուն.-փետր., էջ 61:

² Նույն տեղում:

³ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), թիվ 9/ 9, պահ. 12, դ. 3:

ընդունել է երիտթուրքերին, որոնք գաղտնի կազմակերպում են չեթնիկների խմբեր, Տ.Դեվոյանցը ավելացնում է, որ Բրուսի երիտթուրքերից դաշնակիցների համար հատկապես վտանգավոր են իրենց գործողություններով իրավաբան Օսման Նուրին, «Էրթողուլ» թերթի խմբագիր Ջիյա Շաքիրը, հայտնի չեթնիկ Դավուդը, որոնք եգիպտոսյան հայտնի հեղափոխական Աբդուլ-Կադիրի հետ միասին ձգտում են շարժում առաջ բերել անգլիացիների դեմ, նրանք բազմիցս հայտարարել են, որ Մ. Քեմալը իրենց լիազորել և հանձնարարել է կազմակերպել աշիրեթական խմբեր, որ իրենք համագործակցում են նաև Ադրբեջանի հետ, ուր ապաստան են գտել շատ թուրք և արաբ «հեղափոխականներ»՝ տեղեկություն տալով նաև Վան-Ալաշկերտի շրջանում Գոնիայից տեղափոխված չեթնիկների մասին՝ Յուսեյն փաշայի գլխավորությամբ, որոնք կառավարությունից խոշոր գումարներ են ստացել¹:

Ինչպես պարզվում է կապիտան Տ.Դեվոյանցի 1919 թ. օգոստոսի 19-ի զեկուցագրից (8a/ 8a-6)՝ ուղղված զեներալ Ղորղանյանին, Կ.Պոլսում հետախուզական գործերը կապված էին մեծ բարդությունների հետ, և դրանցից հնարավորինս ապահովագրվելու նպատակով նա դիմում, փորձում է ապավինել վերջինիս օգնությանը: Ձեկուցագրում նշվում էր, որ Կ.Պոլիս է գործուղվել ՀՀ զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի կողմից, և նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Հայաստանը դեռևս ընդունված չէ Դաշնակիցների կողմից, զանազան պատահականություններից ապահովագրվելու նպատակով (մասնավորապես՝ Թուրքիայից), ինքը թախանձազին խնդրում է, որ եթե հնարավոր է՝ ուղարկել որևիցե վկայական Դաշնակցային հրամանատարության կողմից (լինի դա անգլիական, ֆրանսիական, իտալական, հունական), որպեսզի ինքը լեզալ ձևով ապրի և հարաբերություններ հաստատի անգլիական հետախուզության հետ (կապիտան Նեու), որին տալիս էր տեղեկությունների ամփոփագրերը՝ դա համարելով ոչ բավարար: Դեվոյանցը գտնում է, որ վկայականը ուղարկվի Կ.Պոլիս ժամանող եկող հայկական պատվիրակության միջոցով՝ անհրաժեշտ կապի ապահովման նկատառումներից ելնելով²:

Կապիտան Դեվոյանցը Ղորղանյանին Կոստանդնուպոլսից ուղարկած 1919 թ. օգոստոսի 23-ի գաղտնի զեկուցագրում (8a/ 8a-5) տեղեկացնում էր, որ Տրապիզոնի վիլայեթում բոլոր թուրքական կուսակցությունները միավորվել են ու գործում են «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության հրահանգների համաձայն, իսկ Էրզրումի համա-

գումարից հետո խնդիր է դրվել հակադրվել թուրքական տարածքները գրավելու բոլոր փորձերին՝ ընդգծելով, որ Տրապիզոնում, Ռիզեում, Ունիայում և ընդհանրապես Լազիստանում բնակչությունը հոյակապ կազմակերպված է և կապեր ունի Աջարիայի ու Ադրբեջանի հետ: Դեվոյանցը փաստում էր վրացիների հակահայկական գործունեության մասին և նրբանկատության աստիճանի ուշագրավ վկայակոչումներ բերում Կ.Պոլսում Վրաստանի ներկայացուցիչ Ռիխցլաձեի գործունեության մասին, որը հաճախակի հանդիպումներ էր ունենում ստամբուլյան Չուրուկ Սուլի Մահմուդ փաշայի հետ՝ բանակցություններ վարելով երիտթուրքերի հետ հայերի դեմ համատեղ գործողությունների վերաբերյալ: Ասվածին Դեվոյանցը հավելում էր, որ իբր թե ընդհանրապես գնալով տեղական թուրք բնակչության խնդրանքին՝ խոչընդոտելու Հայկական պետության կազմավորման գործին, կառավարությունում որոշվել է Գոնիայի և Անկարայի շրջաններում գտնվող 50.000 և 40.000 փախստական թուրքերին ու քրդերին համապատասխանաբար տեղափոխել Վանի, Մուշի և Բիթլիսի շրջանները: Դեվոյանցը հետաքրքիր փաստեր էր բերում թուրքական գործերի տեղաշարժման մասին, որոնք Վանից նետվել են Բայազետի հովիտ (33-րդ, 126-րդ, 127-րդ գնդերը), իսկ 9-րդ դիվիզիայի 34-րդ, 50-րդ, 51-րդ գնդերը (յուրաքանչյուրում 2000-2500 սվին) տեղաբաշխվել էին Էրզրում-Հասան-Կալայի շրջանում, 3 դիվիզիա Օլթիի ուղղությամբ և այլև, 36-րդ դիվիզիայի 106-րդ, 107-րդ և 108-րդ գնդերը 15-րդ կորպուսի կազմի մեջ չեն մտել, 36-րդ դիվիզիան ապրիլի վերջերին Էրզրումի վրայով անցել է Սվազ և դրանից այն կողմ՝ այդ ընթացքում հարկադրելով տեղական հարուստներին դրամ հավաքել գորքի համար¹:

Գ.Ղորղանյանին ուղարկված 1919 թ. օգոստոսի 24-ին Տ.Դեվոյանցը զեկուցագրում (N 10- 8a / 8a-4) փաստեր է բերում «Միլլի Թաշկիլաթ» շարժման կազմակերպման մասին Դիարբեքիրում, Սղերդում, Նարզանում և Բիթլիսում, որտեղ Աթար Հաքքի բեյը, Շեվքի բեյը, Սմիռնայի ժանդարմերիայի նախկին պետ գնդապետ Ազիզ Փիրինջի Սիթթին և այլոք Հայաստանի կազմավորմանը հակադրվելու համար դրամ են հավաքել, կազմակերպել չեթնիկների խմբեր, իսկ Մուշի շրջանի քրդերի առաջնորդ Մուսա բեկը Մ. Քեմալի կողմից նշանակվել է Մուշի հովտում գտնվող բոլոր քրդական ուժերի հրամանատար: Դեվոյանցը միաժամանակ տվյալներ էր բերում 11-րդ կովկասյան դիվիզիայի և 18-րդ, 33-րդ, 34-րդ գնդերի, 3-րդ կորպուսի 5-րդ դիվիզիայի, 15-րդ կորպուսի

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

¹ Նույն տեղում:

մասին և այլն¹, որոնք չնայած ունեին որոշ կիսատ-պռատություն, և լրացման, ճշգրտման կարիք էին զգում, սակայն միանգամայն բավարար էին, որ սթափեցնող դեր կատարեին և ազդակ հանդիսանային 33 զինվորական-քաղաքական իշխանությունների համար լուրջ նախապատրաստություններ տեսնելու համար:

Որոշումները շարունակվում էին, հետախուզությունը Կ.Պոլսում փորձում էր լիարժեք կայանալ, ինչքանով որ դա հաջողվում էր առկա հնարավորությունների շրջանակներում, որոնք, սակայն, շատ սահմանափակ էին, հատկապես՝ ֆինանսական: Այդ մասին կարելի է դատել Տ. Դեվոյանցի 1919 թ. նոյեմբերի 3-ի մի գրառումից, որում նա նշում է, որ ինքը սեպտեմբերի 26-ին գնդապետ Շնեուրից նամակ է ստացել, ուր վերջինս հայտնում էր, որ շուտով կուղարկի 150.000 ռ.: Տ. Դեվոյանցը հայտնում էր, որ մինչև դրամի հասնելը ինքը ռուսական դիվանագիտական միսիայից պարտք է վերցրել 4000 ֆրանկ, որպեսզի աշխատանքները չդադարեն²: Դեվոյանցը ջանադրությամբ լծվում է գործի, և շուտով արդյունքները երևում են: Ինչպես ակնհայտ է դառնում Դեվոյանցի՝ զեներալ Ղորղանյանին Փարիզ ուղարկված 1919 թ. հոկտեմբերի 25-ի զեկուցագրից, այդ ժամանակ արդեն հաջողվել էր հրաշալի փոխհարաբերություններ հաստատել անգլիացիների հետ, որոնցից նաև փաստաթուղթ էր ստանում, որ ինքը ծառայում է Գերագույն կոմիսարիատին կից, հայտնելով, որ գավառներում սեփական գործակալների միջոցով իր անունից կազմված ամփոփագրերը հանձնվում էին անգլիական ներկայացուցչին, որը հեռագրով դրանք հայտնում էր Կ. Պոլսի շտաբ, որտեղից էլ հաղորդագրությունների պատճենները փոխանցվում էին իրեն, և ինքը չէր ցանկանա այս ամենը թողնել ֆինանսական բարդությունների պատճառով³: Կ.Պոլսում հետախուզական աշխատանքների կազմակերպումն ընթանում էր բարդություններով, քանզի Դեվոյանցի գործունեության համար անհրաժեշտ փաստաթղթային ապահովվածությունը բավարար չէր: Դա երևում է Դեվոյանցի՝ զեներալ Ղորղանյանին ուղարկված 1919 թ. նոյեմբերի 7-ի զեկուցագրից (N 53), որում վերջինիս հայտնում էր, որ ձեռքի տակ ունի միայն զինվորական նախարարությունից ստացված միայն մեկ փաստաթուղթ և այն էլ կազմված այնպես, որ անհարմար է ցույց տալ, քանզի այնտեղ գրված է, որ «գործուղվում է Կ.Պոլիս՝ դիվանագիտական ներկայացուցչություն, և Կիլիկիա՝

հայկական զորքերի գլխավոր հրամանատարի մոտ»¹: Վերը նշվածից ելնելով՝ Դեվոյանցը զեներալ Ղորղանյանից խնդրում էր հայկական պատվիրակության անունից կամ իր կողմից իրեն տրամադրել անհրաժեշտ փաստաթուղթ, որը հնարավորություն կտա ապահովել ավելի լավ կապ²:

1919 թ. դեկտեմբերի մոտերքը Տ.Դեվոյանցը 33 զինվորական նախարարության ղեկավարության պահանջագրով ետ է կանչվում Կ. Պոլսում իր կարևոր առաքելությունից, ուր նա պետք է մնար մինչև 1920 թ. մայիսը, սակայն հանգամանքներն ավելի զորեղ են գտնվում: Այս խնդրի վերաբերյալ որոշ կարևոր փաստերի ենք մենք հանդիպում Դեվոյանցի հերթական՝ 1919 թ. նոյեմբերի 11-ին զեներալ Ղորղանյանին ուղարկված զեկուցագրից, որում վերջինս հայտնում էր, որ Կ.Պոլիս է ժամանել պորուչիկ Խան-Կոտուրսկին, որը հայտնել է, որ իրենց մոտ տեղի է ունենում ազգայնացում (նկատի ունի երևի հայացման գործընթացը, որի պատճառով շատ ռուսալեզու սպաներ զորացրվեցին 3այկական բանակից), և գնդապետ Շնեուրը, զեներալ Նազարբեկովը և 3ախվերդովը զեկուցագրեր են ներկայացրել պաշտոնաթողության մասին, որ Գլխավոր շտաբը իբր թե լուծարվում է և այդ իսկ պատճառով էլ որոշել են լուծարել հետախուզական ծառայությունը Թուրքիայում, բավարարվելով միայն «դիվանագիտական հետախուզությամբ», որի համար 15 օր հետո Երևանից կուղարկեն 300 լիրա՝ հրահանգավորումով՝ մեկնել Երևան: Դեվոյանցը այդ կապակցությամբ սրտնեղություն էր արտահայտում, ասելով, որ դեռ պարտքեր ունի, որ քանի դեռ պաշտոնական գրություն չի ստացել, ինքը մինչև դեկտեմբերի 5-ը ստիպված կլինի մնալ Կ.Պոլսում³: Այս բոլորի հետ մեկտեղ Դեվոյանցը շարունակում է դժվարություններով լի աշխատանքը՝ հետևողականորեն և նախանձախնդրորեն ձեռնարկելով հարկ եղած հետախուզական միջոցառումների իրականացումը, փորձելով նաև հետևել, թե ինչ չափով են իր կողմից կատարված աշխատանքները իրականություն դառնում: Ինչպես պարզ է դառնում Դեվոյանցի զեներալ Ղորղանյանին Փարիզ ուղարկված 1919 թ. նոյեմբերի 17-ի զեկուցագրից (N—55), ինքը կրկնակի հանդիպում է ունեցել գնդապետ Շնեուրի օգնական պորուչիկ Խան-Կոտուրսկու հետ, և պարզել է, որ իր կողմից Երևան ուղարկված նյութը չի մշակվում, չի հաղորդվում արտաքին գործերի նախարարին, այլ ընդամենը զորամասերի համարները մտցվում են ամփոփագրերի

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, թիվ 17 /17, պահ. 12, դ. 3, ք. 87:

³ Նույն տեղում:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

մեջ և շաբաթը մեկ հաղորդվում գործառնասերին: Դեվոյանցը բողոքում է դրա դեմ՝ ասելով, որ Երևանում չկան գործը հասկացող մարդիկ, և էլ ինչ խոսք կարող է լինել աշխատանքի գնահատման մասին, և դա այն դեպքում, երբ ինքը շարունակում է չքավորանալ՝ վախենալով մարդկանց աչքերին նայել, հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսների բնակվելու ու աշխատանքի համար ծախսելով ընդամենը 735 լիրա, որի մասին արդարացնող փաստաթղթերը «Դաշնակցություն» կուսակցության վկայականի, կատարված բոլոր ծախսաթղթերի հետ միասին՝ անհրաժեշտ ստորագրություններով, նոյեմբերի 1-8-ը ուղարկվել են Երևան՝ վավերացված սպաների տեղական ռազմական միության, ԳԳԿ կուսակցության կողմից:

Եվ այնուհանդերձ, հետախուզական աշխատանքները փակուղի են մտնում, ու ինչպես պարզվում է գնդապետ Շնեուրի՝ կապիտան Դեվոյանցին ուղարկած հոկտեմբերի 28-ի նամակից, ֆինանսավորումը, որ անընդհատ ուշանում էր, լավագույն դեպքում կատարվել է միայն հոկտեմբեր ամսվա համար, հետևաբար նրան մնում էր մտածել ետ գնալու մասին¹: Ստեղծված իրավիճակում Ս.Դեվոյանցը նախապատրաստվում էր դեկտեմբերի 1-5-ը ընկած ժամանակահատվածում մեկնել Բաթում, որպեսզի նոր պարտքերի և կազմակերպական բնույթի դժվարությունների առաջ չկանգնի՝ որպես պահեստային տարբերակ ունենալով Սևաստոպոլ մեկնելու հնարավորությունը (Սևաստոպոլ, Բազարնայա հրապարակ, N 1)²: Իսկ արդեն զենքերալ Գ. Ղորղանյանին ուղարկած 1919 թ. նոյեմբերի 23-ի զեկուցագրում՝ Ս. Դեվոյանցը, Կ. Պոլսից դեպի Երևան իր ետ կանչելու կապակցությամբ դժկամություն արտահայտելով՝ միաժամանակ վրդովվում էր, որ ֆինանսական հարցերի խնդրում ինքը աջակցություն չստացավ Կ. Պոլսի ոչ մի հայկական հաստատությունից, այդ թվում նաև Թախթաջյանից, չստացավ անհրաժեշտ ջերմություն իր համար ողբերգական օրերին, և այդ իրավիճակում ինքը խնդրում է Նորին Գերագանցությունից վարվել իր հետ, ինչպես նպատակահարմար կգտնի³: Ահա այսպես լուծարվեց հայկական հետախուզության խումբը Կոստանդնուպոլսում, դադարեցվեց վերջինիս օգտաշատ գործունեությունը:

Չետաքրքիր է, որ Կ. Պոլսից մեկնելուց առաջ, ինչպես այդ մասին պատմում է իր հուշերում Ս. Դեվոյանցը, Դաշնակից պետություններից մեկից դիմում են նրան իրենց մոտ ծառայության անցնելու առաջար-

կով, որի հետ, սակայն, հայ հետախույզը չի համաձայնվում՝ նախընտրելով աշխատել հայկական հետախուզական ծառայությունում և վերադաս մարմինների կարգադրությունները կատարելը, հավատարիմ մնալ իրեն հանձնարարված գործի և հայրենիքի զաղափարին. «Պոլսից մեկնելուց առաջ, մի Դաշնակից պետութան պատասխանատու ներկայացուցիչը ինձ փորձեց համոզել, որ հրաժարուեմ իմ Չայաստանի պաշտօնից, մնամ իրենց մօտ շատ լաւ ամսականով՝ ամբողջ Արեւելքի հետախուզական գործը կազմակերպելու համար իրենց հաշուին: Առաջարկում էր 10,000 տոլար ամսական բիւճէ: Ես կտրուկ կերպով մերժեցի: Երեւանը, իմ հայրենիքս, ինձ կանչում էր, պէտք է մեկնէի»¹: Ճանապարհն անցնում էր Բաթումով, այնուհետև Թիֆլիսի վրայով պետք է գար Երևան, ուր նրան լավ հիշում էին, և դեռևս թարմ էին Մետեխի բանտից փախչելու հիշողությունները²: Չնայած Ս. Դեվոյանցը զինված էր ամեն տեսակի հանձնարարականներով անգլիական, ֆրանսիական սպայակույտի և մասնավորապես անգլիական հետախուզական ծառայությունների կողմից, որոնք նրան աջակցում էին Վրաստանի վրայով անցնելու և այլևայլ հարցերում, ինչը տվյալ իրավիճակում անխուսափելի էր, և ըստ այդմ էլ նա համազործակցության մեջ էր գտնվում վերջիններիս հետ, այդուհանդերձ, այդ միջոցին նրանք այդքան օգտակար չէղան, մանավանդ որ անգլիացիները պատրաստվում էին հեռանալ Բաթումից և Անդրկովկասից: Ս. Դեվոյանցին դեպի Երևան իր ուղևորության հաջող ավարտի իրականացման հարցում օգտակար է լինում Բաթումի ֆրանսիական հյուպատոսը և մասնավորապես Չայաստանում գտնվող ֆրանսիական ռազմական ներկայացուցչության աշխատակից կապիտան Ա.Պուադեբարը, որը նաև հետախուզական բաժանմունքի վարիչ էր: Նա Բաթումում ընդունում է Ս. Դեվոյանցին, և դեպի Երևան նրա հերթական ուղևորության ընթացքում իր սալոն-վագոնով կազմակերպում անցումը վրաց-հայկական սահմանով: Դեվոյանցը հայտնվում է Երևանում և սպասում հերթական ծառայողական մշանակմանը: Նա Երևանում ներկայանում է ընդհանուր սպայակույտի Չետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի պետ կապիտան Վահագն Գալուստի Սուրադյանին, որին չնայած համարում էր կանոնավոր կրթու-

¹ Տիգրան Դեյնեանց, Կեանքիս դրուագներից, «Չայրենիք», Բոստոն, 1945, N 2 (247), մարտ-ապրիլ, էջ 83:

² Այդ կապակցությամբ նա 1919 թ. նոյեմբերի 11-ին Գ. Ղորղանյանին ուղղած զեկուցագրում նշում էր, որ Աջարիայով և Արդահանով գնալուց խուսափելու համար ավելի լավ կլինի պաշտոնաթող լինի և մեկնի Սևաստոպոլ՝ հարազատների մոտ, ուր իրեն կզորակոչեն Կամավորական բանակ, Չայաստանի Չանրապետության արխիվ (Բոստոն), թիվ 17/ 17, պահ. 12, դ. 3:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

թյուն չստացած մեկը, և լավ կարծիքի չէր նրա մասին¹, ինչը չէր համապատասխանում իրականությանը, և չի հաստատվում արխիվային վավերագրերով: Հետախուզական և հակահետախուզական բաժնի պետ Վ. Գ. Մուրադյանը նրան ուղարկում է Կարս² այնտեղի զորամասերի հետախուզությունը վարելու: Ինչպես նշում է Տ. Դեվոյանցը, ինքն այդ վերաբերմունքից շատ հուսախաբ էր, որովհետև մինչև Կ.Պոլիս ուղևորությունը վարել էր ՀՀ պատերազմական նախարարության Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտոնը և վիրավորական էր համարում նման նշանակումը, որը մեր կարծիքով, շատ էլ կարևոր էր, որովհետև նրան էր վստահվում Կարսի անկյունաքարային նշանակություն ունեցող հանգույցը: Թերևս այստեղ Տ. Դեվոյանցը չափն անցնում էր՝ գտնելով որ Վ. Մուրադյանը «չունէր եւ ոչ մի հետախուզական գործակալ, իսկ հակահետախուզական ճիւղի մէջ արձանագրուած էին 15-ի չափ գործակալներ, որոնք մտել էին այդտեղ միայն զինուորագրութիւնից ազատուելու համար ու միանգամայն անպէտք էին այդ գործի համար»²:

Այդուհանդերձ, հայկական հետախուզական ծառայությունը ի դեմս Տ. Դեվոյանցի ունեցավ իր հենակետը Թուրքիայի սրտում՝ Կ. Պոլսում, որտեղից Հայաստան էր ուղարկվում կարևոր տեղեկատվություն քաղաքական տարբեր փոփոխությունների, քեմալական ուժերի ձեռնարկումների և Դաշնակիցների վերաբերմունքի ու դիրքորոշման հնարավոր վարչիվերումների և այլևայլ նրբերանգների մասին. «Լաւ էր, որ Պոլսից մեկնելու միջոցին այնտեղ թողնեցի մի կորիզ, որ խոստացաւ պարբերաբար, առանց վարձատրութեան, Հայաստանի սիրոյն համար, ուղարկել ինձ կարելոր հետախուզական լուրեր, առնչութիւն ունեցող Հայաստանի հետ: Այդ կորիզը հիմ, փորձուած հայ հետախոյզներից էր բաղկացած: Նրանք ծախսում էին ամսական տասնեակ հազար տոլարներ՝ աշխատելով Դաշնակից պետութիւնների համար:

Երեսնում ստացայ այդ մարմնից առաջին ծրարը, վաւերական հեռագիրների պատճեններով, ծածկագիր, Էրզրումից Պոլիս Կարաբէքիր Քեազիմ փաշայի ուղարկուած պատերազմական նախարարին: Ամփոփեցի եւ տպագրելով N 14, սեպտեմբերին խիստ գաղտնի ուղարկեցի իմ նախարարին, զօրամասերի պետերին եւ մի օրինակ էլ տուի կապ. Մ.-ին՝ մեր սպայակոյտի «պետին»: Այդ հեռագիրները ցոյց էին տալիս, թէ ի՞նչ դասաւորութեամբ (N N գնդերի եւ դիվիզիաների), ի՞նչ

ուղղութեամբ եւ ե՞րբ թրքական ուժերը պէտի յարձակուէն Հայաստանի վրայ ու գրաւեն Կարսը, Օլթին, Սարիղամիշը, Արդահանը, Իզմիրը եւ այլն: Այդ ամփոփումն ունեն այսօր ձեռքիս տակ:

Մաթեմատիկական ճշդութեամբ հետազային գործադրուեց այդ հեռագիրների բովանդակութիւնը Հայաստանի նկատմամբ: Բայց ինչպէ՞ս ընդունուեց լուրը մէր պաշտօնական իշխանութեան կողմից: Լսեցի, որ մեր քաջ սպայակոյտի պետը անուանել էր ինձ խելագար, իսկ նախարարներից մեկը ասել էր. «Այդ Դեւոյեանցի ցնդաբանութիւններն էն»³: 1919 թ. հոկտեմբերի 6-ին գեներալ Ղորղանյանին ուղարկած զեկուցագրում (N 3) Տ. Դեվոյանցը հենց երևան ուղարկված այդ փաստաթղթի մասին է խոսում՝ ընդգծելով, որ կից ուղարկում է զինվորական մինիստրությունից [Թուրքիա] ձեռք բերված զորքերի տեղաշարժերի և այլնի մասին մի շարք հեռագրեր, որոնք ծածկագրված վիճակում փոխանակվել են թուրքական 15-րդ կորպուսի հրամանատար Ք.Կարաբէքիր փաշայի և ռազմական նախարարի միջև²:

1919-20 թթ. աշուն-ձմեռ ժամանակահատվածում Տ.Դեվոյանցի կողմից Կ.Պոլսից ուղարկված և նրա բացակայության ժամանակ այնտեղից ստացված հեռագրերի, զեկուցագրերի և ամփոփագրերի նշանակությունը շեշտում է նաև Ռ. Հովհաննիսյանը³: Կարծում ենք՝ մեկնաբանությունները միանգամայն ավելորդ են և անտեղիմ, այստեղ են ասում՝ ասողին լսող է պետք և այն էլ նման բարդ և վտանգալից իրավիճակում, երբ խաղաքարտի վրա էր դրված ՀՀ պետական անվտանգության, ժողովրդի ֆիզիկական գոյության հարցը:

Ինչպես տեսնում ենք, Տ.Դեվոյանցի կենսագրությունը լի է իրադարձություններով, ծառայողական հետաքրքիր գործուղումներով և մասնավորապես կոստանդնուպոլսյան հայկական հետախուզական խմբի ղեկավարման արժանահիշատակ փաստերով, վերելքներով և թվացյալ վայրէջքներով, որոշ վրիպումներով, որոնք նրա դիմանկարն ավելի գունեղ և ամբողջական են դարձնում. 1919 թ. մայիսին Տ.Դեվոյանցը ձեռնամուխ է լինում իր հայտնի ուղևորությանը Արևմտահայաստանի կարևոր քաղաքները՝ Էրզրում, Մուշ, Վան, Կ.Պոլիս և այլուր, իսկ այնուհետև՝ 1920 թ. ապրիլից, զլխավորում է Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքը որպես պետ, ինչն էլ ուղղակի վկայում է նրա բարձր աստիճանակարգի մասին հետախուզական ծառայության

¹ Տիգրան Դեյոնանց, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք», Բոստոն, 1945, № 1 (246), յուն.-փետր., էջ 53, 61, № 2 (247), մարտ-ապրիլ, էջ 83-84:

² Նույն տեղում, № 2 (247), մարտ-ապրիլ, էջ 83-84:

¹ Տիգրան Դեյոնանց, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք», Բոստոն, 1945, N 2 (247), մարտ-ապրիլ, էջ 85:

² Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), քիվ 17/17 պահ. 12, դ. 3:

³ Տե՛ս R. G. Hovannisian, The republic of Armenia, vol. II, p. 68, 177-178, 489:

կոհորտայում, հրաշալի պրոֆեսիոնալ որակի մասին: Հետախուզութ-
յունը աշխատում էր, և այս առումով Դեվոյանցը բացառություն չէր:

Ваник Вирабян - Деятельность армянской разведывательной группы в Константинополе во главе Тиграна Девоянца во второй половине 1919 г. - в начале 1920 г. - В мае 1919 г. Военным министерством Республики Армения командирится в Константинополь капитан армянской разведывательной службы Тигран Девоянц. Там Девоянцом организуется работа разведывательной группы с целью приобретения необходимой важной информации о планах враждебно настроенной Турции в отношении Армении, дислокации на армяно-турецкой границе турецких военных формирований, турецкой армии в целом, а также других важных военно-политических мероприятиях, происходящих в регионе. В своей важной работе по мере необходимости Т. Девоянц вынужден был также сотрудничать с английской разведкой, как представителя союзнических сил - Антанты. Т. Девоянцом были отправлены посредством находящейся в К.-Поле редакции дашнакской газеты "Чакатамарт" и в Париже военным советником РА генералом Габриелом Корганяном Ереван адресованному Военному министерству важные сведения, сводки о военных мероприятиях Турции, дислокации турецких вооруженных сил на армянской границе, а также действиях так называемого движения "Милли" во главе Мустафа Кемалья паши, и даже некоторые очень важные сведения о возможно конкретных сроках нападения турецких войск на Республику Армения, которые, к сожалению, не имели необходимого воздействия на военные и партийно-правительственные круги Армении, находящихся под влиянием Севрского политического гипноза. Добытые армянской разведывательной группой, интересующиеся Армении важной информации о происходящих в самой Турции политических событий, возможной и реальной дислокации турецких войск на армянской границе и иные сведения могли бы сыграть некоторую оздоровляющую и отрезвляющую роль в деле налаживания порядка и необходимой дисциплины в армянской армии, удаления ее слабых звеньев, преодоления пагубных явлений дезертирства и т.п.. Успешное сотрудничество разведывательной группы Т. Девоянца и находящиеся в Париже генералом Г. Корганяном одна из интересных страниц истории организации разведывательного дела в Республике Армения, результатом которого было налаживание работы армянской разведывательной группы в самом сердце Турции - в К.Поле. В конце концов, в результате важных военно-политических обстоятельств, по приказу Военного Министерства в начале 1920 г. Т. Девоянца отзывают в Ереван из К.-Поля, где он едва налаживал разведывательные дела, столь важные для Армении.

Vanik Virabyan - The Activities of Armenian Intelligence Group in Constantinople from the Second Half of 1919 till 1920, Led by Tigran Devoyants, - Captain of Armenian Intelligence service **Tigran Devoyants** was sent to Constantinople in May 1919 by the Military Ministry of Republic of Armenia. There Tigran Devoyants organized activities of Intelligence group which were directed to find out hostile inclined expectations about Turkish army of Turkey and military formations of the enemy in Armenian-Turkish borders, as well as to find out information about the most important military political events, taking place in that region. These primary problems have never been a subject of historical analyses and have been considered to be one of the **white pages**, not investigated facts in the history of the First Republic of Armenia. During the realization of one of the most important activities **Tigran Devoyants** had to cooperate with the British Intelligence as a representative of Antanta countries. **Tigran Devoyants** sent very important information to the Military Ministry of Republic of Armenia, which the help of the editorial staff of "**Chakatamart**" newspaper in Constantinople and **General Gabriel Korghanyan** - military councillor of Republic of Armenia in Paris. This information was connected with military events of Turkish military formations, as well as it included information about "**Milli**" movement led by **Mustafa Qemal Pasha**, and information about approximate dates of Turkish attacks. Unfortunately information obtained by **Tigran Devoyants** had no influence on Armenian Military, governing and party scales, which still were under the political hypnosis obligated by the Agreement of Sevre. Information obtained by the Armenian Intelligence group could be a turning point in bringing order to the weak links of the army of the First Republic of Armenia and to prevent evils like desertion. **Tigran Devoyants** activities in Konstantinopol had a great roll in the history of formation Armenian Intelligence school, and all these were due to active investigations in Paris. Finally, **Tigran Devoyants** was called back from Konstantinopol to Yerevan in 1920, by order of Military Ministry, where to had just committed himself to stimulates Intelligence activities, so important for Armenia.